

# יחסי פקיסטן-ישראל: היש סיכוי לנורמליזציה?

עדו גדירז

אוניברסיטת בר-אילן

פקיסטן הצהירה בעבר כי כל עוד לא תיפתר הסוגיה הפלסטינית היא לא תכיר בישראל, אולם חתימת הסכמי הנורמליזציה בין ישראל למדינות מוסלמיות שהחלה בספטמבר 2020 (הסכמי אברהם), העלתה פעם נוספת את שאלת מצב היחסים בין המדינות. הקשר בין המאבק של פקיסטן עם הודו על ג'אמו וקשמיר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, יחסיה של פקיסטן עם איראן והנוכחות של רדיקלים סונים בחברה הפקיסטנית הם מכשולים מרכזיים לכינון יחסים דיפלומטיים. מנגד, יוזמות פרטיות שהתפתחו לאחר הסכמי אברהם לקידום היחסים בין ישראל לפקיסטן הציפו מחדש את השיח הפקיסטני בנושא, והן עשויות לשמש מנוף ליחסים דיפלומטיים בטווח הרחוק. הקרבה והתלות של פקיסטן במדינות המפרץ הסוניות, שחיממו את יחסיהן עם ישראל מאז הסכמי אברהם, יוצרות פתח לשותפויות עקיפות בין ישראל לפקיסטן. גם הקשר האמריקאי-פקיסטני שהתהדק בשנים האחרונות עשוי להוות תשתית ליצירת קשרים דיפלומטיים עתידיים בין ישראל לפקיסטן.

**מילות מפתח:** פקיסטן, הסכמי אברהם, הודו, אפגניסטן, איראן

## מבוא

נכון לשנת 2022 עדיין לא כוננו יחסים דיפלומטיים בין ישראל ופקיסטן. בעוד שפקיסטן המוסלמית מקפידה ושומרת היטב, לצד מדינות מוסלמיות נוספות כמו כווית, תוניסיה ותימן, על עמדתה שלא להכיר במדינה היהודית כל עוד אין פתרון לסוגיה הפלסטינית, **נראה כי ישראל** נכונה לכונן עימה יחסים דיפלומטיים. גם חתימת הסכמי הנורמליזציה בין ישראל למדינות מוסלמיות כמו איחוד האמירויות הערביות ובחריין בשנת 2020 (**הסכמי אברהם**), שעד אותו זמן לא הכירו בישראל באופן רשמי, לא השפיעה על המדיניות הפקיסטנית על פני השטח, אשר נותרה על כנה בעניין ישראל. ראש הממשלה הפקיסטני דאז עמרן חאן לא השאיר מקום לספק כשהגיב לדיווח שנוי במחלוקת על ביקור של אזרח פקיסטני בתל אביב **בנובמבר 2020**: "מדוע יגיע מיישמה מפקיסטן [לישראל], כאשר המדיניות שלנו היא לא להכיר בישראל?"

מאחורי אמירתו הנוקבת של חאן עומדות מספר סוגיות ליבה במדיניות החוץ והפנים הפקיסטנית, שעד כה מנעו ממנה לנרמל את יחסיה עם ישראל. מהם הסיכויים לכך שפקיסטן וישראל יכוננו יחסים דיפלומטיים רשמיים? במאמר זה אנסה לענות על השאלה תוך ניתוח השחקנים המשפיעים על שתי המדינות והתייחסות

לאירועים גיאופוליטיים שהשפיעו עליהן מאז חתימת הסכמי אברהם.

## מבט היסטורי על יחסי המדינות בין קשמיר לפלסטין

עמדתה ההיסטורית של פקיסטן בנושא המדינה היהודית באה לידי ביטוי כבר ב־1947, במאבקו של נציג פקיסטן באו"ם נגד תוכנית החלוקה של פלשתינה. בהמשך ניסתה פקיסטן במהלך מלחמת העצמאות, על פי מידע אמריקאי, לספק לערבים שנלחמו נגד ישראל תמיכה צבאית שכללה 250 אלף רובים שקנתה מצ'כוסלובקיה ושלושה מטוסים שקנתה מאיטליה. המדיניות של פקיסטן כלפי ישראל נבעה לא רק מתמיכתה בציבור הערבי והמוסלמי שישב בארץ ישראל אלא גם מתוך תפיסתה את המאבק הערבי-יהודי על טריטוריה כשווה ערך למאבק שלה עם הודו על מדינת ג'אמו וקשמיר בהרי ההימלאיה. **הסכסוך** ההיסטורי על ג'אמו וקשמיר פרץ בעקבות התוכנית הבריטית לחלוקת הודו ב־1947, שהובילה למלחמה בין המדינות עד יולי 1949. לתפיסתה של פקיסטן, שני המקרים תיארו את מאבקי האסלאם על ריבונות.

למרות זאת, לאחר סיום מלחמת העצמאות ב־1949 האמינו בישראל כי ניתן יהיה לפתוח נציגות

שהתהוותה בפקיסטן הופנתה בחלקה הגדול למאבק עם הודו על **קשמיר**, כחלק ממאבקו של האסלאם על טריטוריה. **מחקרים** מראים שהרדיקליות הדתית-סונית ממשיכה **להשפיע** על המדיניות בפקיסטן עד היום.

### עידן מושארף

בספטמבר 2005 הביאה הפיכה צבאית בפקיסטן לעלייתו של הנשיא פרבז מושארף לשלטון, ובישרה על **עידן חדש** וחיובי ביחסי פקיסטן-ישראל. מושארף שקל ברצינות את הקשר עם ישראל, בעיקר לאור שיקולים אסטרטגיים שנגעו במעורבותה של ישראל בסכסוך הפקיסטני-הודי. מושארף נועד עם מנהיגים אמריקאים יהודים בארצות-הברית וציין כי הוא משוכנע ששלום בפלסטין יאפשר החזרת הקשרים הטובים בין האסלאם ליהדות. חודשים מספר לפני כן אף **התקיים בטורקיה** מפגש פומבי בין שרי החוץ של שתי הממשלות. ואולם באוגוסט 2008 מושארף התפטר מתפקידו וגלה מהמדינה למשך **כחמש שנים**, וגם המנהיגים שעלו לשלטון בפקיסטן אחרי מושארף לא דבקו בקו המחשבה שלו בנוגע לישראל.

### מאז הסכמי אברהם – שיח ציבורי וסטטוס קוו מדיני

ייתכן שמובילי דעת קהל, עיתונאים ואזרחים נוספים בפקיסטן סברו שחתימת ההסכמים בין ישראל למדינות מהמחנה הסוני הפרגמטי בשנת 2020 העניקה רוח גבית חדשה **לאמונה** ולנכונות לכונן יחסים בין פקיסטן לישראל. "היום יש לנו את השיח הארצי הראשון, האיתן והעשיר בפקיסטן על כינון קשרים דיפלומטיים עם ישראל. זה ענק". את הדברים הללו אמר העיתונאי הפקיסטני **אחמד קורישי** בנוגע להגעת משלחת פרטית של פקיסטנים-אמריקאים לישראל במאי 2022, שבה נטל חלק. אף שלמשלחת לא היה קשר לשלטון הפקיסטני, היא הצליחה לעלות לכותרות בישראל ובפקיסטן ואף גררה ביקורת של בכירים בממשל הפקיסטני. בתוך כך, בפקיסטן העלו לדיון פעם נוספת את האפשרות לכינון יחסים עם ישראל, בייחוד לאור **ברכתו** של הנשיא הישראלי יצחק הרצוג למשלחת. רוב **התגובות** למהלך היו ביקורתיות, מתוך סולידריות עם העם הפלסטיני, בעוד **אחרות** ראו בקשר עם ישראל מהלך אסטרטגי חשוב, בטענה שהתקרבות לישראל תסייע לפקיסטן בפן הכלכלי. **הטענה האנטי-ישראלית** הרווחת התמקדה ב"דיכוי הפלסטינים", ב"בניית התנחלויות בלתי חוקיות" ובניצול לרעה של השליטה הישראלית בירושלים, ובפרט מה שנתפס כפגיעה בסטטוס קוו ביחס למסגד אל-אקצא, השלישי בקדושתו לאסלאם. הרווח הפוליטי והכלכלי שעשוי להיווצר מהכרה בישראל נתפס

דיפלומטית בפקיסטן ולנהל עימה סחר גלוי. שנה לאחר מכן נפגשו נציגים של ארגונים יהודיים עם שגריר פקיסטן בלונדון במטרה **להנפיק** ליהודים שביקשו לעזוב את אפגניסטן אישור מעבר בפקיסטן. ניסיונות אלו לצד **מאמצים דיפלומטיים ישראליים** נוספים להתקרב לפקיסטן בעשור הראשון להקמתן לא נשאו פרי. פקיסטן הצהירה פעם אחר פעם כי היא אינה מכירה בישראל וכי היא תסייע לאחיה הערבים בהגנה על המקומות הקדושים לאסלאם (קרי מסגד אל-אקצא). ואכן במלחמת ששת הימים, במלחמת יום הכיפורים ובאינתיפאדה הראשונה פקיסטן תמכה באויבותיה של ישראל תוך שימוש בכלים מגוונים – מממתן סיוע הומניטרי ועד אישור מטוסי קרב שנלחמו נגד חיל האוויר הישראלי.

על אף המדיניות הפקיסטנית הלוחמנית נגד ישראל, ירושלים לא ניהלה קמפיין דיפלומטי ישיר נגד פקיסטן, והיו סימנים שהצביעו על התקרבות בין המדינות בשנות ה-90.

### המכשול הרדיקלי

על אף המדיניות הפקיסטנית הלוחמנית נגד ישראל, ירושלים לא ניהלה קמפיין דיפלומטי ישיר נגד פקיסטן, והיו סימנים שהצביעו על התקרבות בין המדינות בשנות ה-90. במארס 1993 נועד ראש הממשלה דאז יצחק רבין עם שגריר פקיסטן לאו"ם ג'מסי מקר, ודן עימו ביחסים בין המדינות. לצד פגישה זו נערכו באותה תקופה פגישות רבות נוספות בין דיפלומטים משתי המדינות וארגונים לא-ממשלתיים מטעם מדינת ישראל במדינות שלישיות, אולם אלו לא הבשילו לכדי הסכם נורמליזציה גלוי בין שתי המדינות. הסיבה העיקרית לכך, **על פי דברים** שאמר הדיפלומט הפקיסטני אכרם זכי, הייתה הפחד מהתנגדותם של חוגים ואנשי דת קיצוניים במדינתו. **בסוף שנות ה-70** החלו בפקיסטן תהליכי אסלאמיזציה סונית **תחת שלטונו של הדיקטטור הצבאי** הגנרל זיא אל-חק, וזאת בהשפעת המלחמה הקרה וההתרחשויות אצלה שכנתיה – המהפכה האסלאמית באיראן והפלישה הסובייטית לאפגניסטן. זיא פעל **לאסלאמיזציה** של החוקים בפקיסטן מצד אחד, ומצד שני אישר ומימן הקמת מדרסות (בתי ספר אסלאמיים) שלמים הפכו למקור כוח האדם העיקרי לפעילי ג'האד. **מתוך** 3,906 המדרסות שהיו רשומות בפקיסטן בשנת 1995, 2,010 נוסדו אחרי שנת 1979, ונכון לשנת 2005 מספר התלמידים המוערך במדרסות עמד על 1.7 מיליון. אחד מארגוני הטרור שצמחו מאותן מדרסות הוא הטאליבאן, שמשמעות שמו היא התלמידים (במדרסה). לאחר סוף מלחמת אפגניסטן ב-1989, הרדיקליות

עצמה. [כלומר] להפוך אותה [את ישראל] לקלה לעיכול ומקובלת על הציבור".

בספטמבר 2022, חודשים ספורים לאחר מכן, הגיעה משלחת פקיסטנית נוספת לישראל, הפעם מצומצמת יותר. המשלחת בהובלת שר פקיסטני לשעבר **נפגשה** עם הנשיא יצחק הרצוג ופקידי משרד החוץ, ונדמה כי העמימות היחסית סביב הביקור בישרה על מהלכים קונקרטיים המתבצעים מתחת לפני השטח. מי שעמד מאחורי ביקורי שתי המשלחות הוא **ארגון Sharaka**, שהוקם בעקבות הסכמי אברהם במטרה למנפם ולהביא את השלום בין אנשים (People-to-People). לצד פועלו של הארגון קיימות יוזמות פרטיות של פקיסטנים החיים בעיקר מחוץ לפקיסטן, להביא את השלום בין שתי המדינות. ניתן לראות דוגמה לכך בפועלו של נור דהרי, פקיסטני החי בלונדון **שביקר בישראל** באוגוסט 2022 ועורר סערה רבה ברשתות החברתיות ובתקשורת הישראלית, הפלסטינית והפקיסטנית. **הפעילים שהגיעו ארצה** הדגישו, הן בביקורים והן ברשתות החברתיות, כי הם פקיסטנים התומכים בנורמליזציה עם ישראל, והדבר הגביר את השיח הפנים-פקיסטני בנושא.

לצד הפעילות הארגונית גבר בעשור האחרון גם השיח האקדמי בדבר יחסי פקיסטן-ישראל. כבר בשנת 2014 נכתב ב**מאמר** של ג'אביד, תאוקיר וחאן שפורסם ב־South Asian Studies כי פקיסטנים רבים מאמינים כיום ברעיון של הכרה בישראל. ב־2021 טענו אחמד ועבאס ב**מאמר** אחר ב־Middle East Policy כי פקיסטן (תחת משטרו של חאן) שרויה תחת הלחץ של מדינות ה־GCC להכיר בישראל, מצד אחד, ולתמוך במאבקם של הפלסטינים, מצד שני. לעומת זאת, במאמר שפורסם באותה שנה בכתב עת טורקי **נקבע** כי פקיסטן לא תוכל להכיר בישראל בנסיבות הנוכחיות, בשל קשריה עם איראן והסוגיה הפלסטינית, שעולה בקנה אחד עם זו של ג'אמוקשמיר. גם מאמרים אינטרנטיים שנכתבו על ידי פקיסטנים הציפו טיעונים שונים בעד ונגד נורמליזציה עם ישראל, כאשר אלו התומכים במהלך עמדו על **הרווחים הכלכליים-ביטחוניים** שיתאפשרו לפקיסטן משיטופי פעולה עם ישראל.

ברמה המדינית נראה כי מנהיגי פקיסטן שומרים עדיין על הסטטוס קוו בתמיכה בפלסטינים ועל איהכרה בישראל. בעת מבצע 'עלות השחר' פקיסטן הייתה בין הראשונות **שמתחו ביקורת** על פעולות צה"ל בעזה. ראש הממשלה הפקיסטני שהבז שריף אף צייץ בחשבון הטוויטר שלו: "מות קדושים של עשרה פלסטינים, כולל ילדה בת חמש מפעולת הטרור האחרונה של ישראל". שריף גם **כינה** את ראש הממשלה בנימין נתניהו בעת מבצע 'שומר החומות' ב־2021 בשם "אדולף היטלר

כמתגמד לנוכח הנזקים המוסריים – בגידה בפלסטינים והליכה כנגד האסלאם, והפוליטיים – התרחקות נוספת מטהראן ויצירת פתח להתפשרות בסוגיית ג'אמוקשמיר, לפי טענת המתנגדים.

מנגד, רוב התומכים בבחינת מצב היחסים עם ישראל עשו זאת בדרכים עקיפות, על ידי הדגשת העוצמה הכלכלית-חברתית של המדינה היהודית כאומת היי-טק מצליחה. זאת ככל הנראה במטרה להימנע מביקורות בגין תמיכה בישראל ולהטמין שורשים של הסתכלות חיובית עליה. הפובליציסט ג'אבד צ'אודרי, למשל, **הקדיש ביולי 2022 טור שלם** באתרו לצורך סקירת הטכנולוגיה הישראלית המתפתחת. בפתח דבריו כתב: "מדענים ישראלים הפתיעו השבוע את העולם כשהכניסו לשוק מזגן שפועל ללא חשמל", וסיים בהשוואת שתי המדינות: "אתה מסתכל על המדינה הזאת עם 9.2 מיליון בני אדם, ואז אתה מסתכל על פקיסטן, שאוכלוסייתה בעיר אחת בלבד – לאהור – היא יותר מכלל ישראל, אבל אנחנו לא מסוגלים לייצר אפילו את האוכל שאנחנו צריכים". באותו חודש פרסם אזור פקיסטני **טור דעה** באתר החדשות Friday Times, אשר מרבה לבקר את ישראל, ובו שיבח את החינוך הישראלי המתמקד במדע ובטכנולוגיה. מצד אחד הכותב הדגיש כי מדובר במדינה שהוקמה על אדמתה הכבושה של פלסטין, ומצד שני כתב שכיום ישראל היא עובדה מציאותית ואין להתכחש לכך.

מעבר לכך נשמעו גם קולות אחדים מצד מנהיגים מקומיים ואף איש דת, שקראו לבחינת היחסים עם ישראל לאחר הסכמי אברהם. ראש ממשלת האוטונומיה הפקיסטנית 'אזאד ג'אמוקשמיר', סרדר טנוויר אילאס חאן, **אמר במהלך אזכרה** לראש ממשלה קודם של האוטונומיה כי יש לפתוח דיון גלוי בנושא היחסים עם ישראל (סרדר מזוהה עם מפלגתו של ראש הממשלה הקודם, עמרן חאן). בה בעת **גרס** איש הדת והמנהיג של תנועת (JUI-F) מאולנה מוחמד חאן בראיון לערוץ טלוויזיה מקומי בדצמבר 2020 כי הוא תומך בנורמליזציה עם ישראל, ונימק: "מוסלמים מחונכים צריכים להבין שהקוראן הוא ההוכחה שלנו שארץ ישראל שייכת רק ליהודים".

מי שניתח את הדיון הציבורי שהתעורר מחדש בפקיסטן לאחר הסכמי אברהם הוא העיתונאי עריף ביהאר, שכתב ב־4 ביוני 2022 **טור לאתר החדשות** הפקיסטני Jasarat בשם "הדים להכרה בישראל". עריף ציין כי "סוגיית [הכרת המדינה (פקיסטן) בישראל שוב מהדהדת במלוא העוצמה", וכי "מטרת הדיון שהחל לאחר שנה או שנתיים היא לבטל את הרגישות בנושא ההכרה בישראל, יותר מאשר ההכרה בישראל

הברית וכוחות נאט"ו מאפגניסטן ב־2021 הותירה את פקיסטן לבדה בחזית אל מול שלטון הטאליבאן, עליית 'המדינה האסלאמית' וקבוצות טרור נוספות. אפגניסטן תחת שלטון הטאליבאן עשויה לשמש קרקע פורייה עבור חמאס, איראן ועוד גורמים המאיימים על ישראל, מה שהופך את פקיסטן למרחב מודיעיני ואסטרטגי חשוב לישראל. בהקשר זה עלתה קרנה של פקיסטן גם עבור האמריקאים, שהזהירו כי ימשיכו לנהל את המלחמה העולמית בטרור גם מרחוק. דוגמה לכך ראינו בחיסולו של מנהיג אל־קאעדה לשעבר אימן א־זואהירי ב־31 ביולי 2022, שבו ארצות הברית השתמשה, על פי דיווחים, במודיעין פקיסטני. שלישית, סין משקיעה מיליארדי דולרים בפקיסטן כחלק מתוכנית 'החגורה והדרך' (Belt and Road Initiative). התוכנית כוללת בין היתר את מעבר CPEC, אשר יוצר לסיין מסדרון כלכלי לים הערבי ומצמצם את תלותה במדינות המזרח התיכון.

## הקשר ההודי-ישראלי

על אף חשיבותה האסטרטגית של פקיסטן לישראל, אין להתעלם מהעובדה כי ישראל מנהלת קשרים כלכליים-ביטחוניים הדוקים עם אויבתה ההיסטורית, הודו. בדומה לפקיסטן, גם מדיניותה של הודו כלפי המזרח התיכון בכלל וישראל והסכסוך הפלסטיני בפרט הושפעה רבות מהמאבק שלה על ג'אמו וקשמיר. הודו ניסתה לזכות בתמיכה ערבית-מוסלמית במאבקה עם פקיסטן, ולכן במשך שנים הפגינה עמדה ביקורתית כלפי ישראל. רק ב־29 בינואר 1992, לאחר סיום המלחמה הקרה, הכריזה הודו על נורמליזציה עם ישראל. חרף חששה של הודו שכינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל יביא עימו השפעות שליליות, לאחר יותר מ־25 שנות יחסים בין המדינות ניתן לראות את ההשפעות החיוביות שהם הקנו לה.

בשנת 2017 חתמה ישראל עם הודו על הסכם שותפות בתחום הסייבר. ישראל, הנמצאת תחת מתקפות סייבר חוזרות ונשנות מצד איראן יצרה שותפות ביטחונית איתנה עם הודו, המותקפת בסייבר על ידי סין ופקיסטן, ושותפות זו מטרידה בין היתר את אסלאמאבאד. פקיסטן טוענת כי בזכות טכנולוגית 'פגסוס' הישראלית הצליחו ההודים להאזין לשיחות פנים של ראש הממשלה לשעבר עמרן חאן, וביצעו פעולות נוספות של ריגול ומעקב בחסות המדינה. מלבד היותה הקניינית הגדולה ביותר של ציוד צבאי ישראלי, הודו עוסקת בפיתוח טכנולוגיות צבאיות בשיתוף עם ישראל ומבצעת עסקאות ענק עם חברות ישראליות רבות כמו רפאל ואלביט. בין שנת 2015 ל־2019 גדל היקף יצוא הנשק מישראל להודו ב־175 אחוזים.

החדש, וזאת לפני שתפס את מקומו של עמרן חאן בראשות הממשלה. חאן הודח בהצבעת אי־אמון, לאחר שכשל מבחינה כלכלית ודיפלומטית. בנובמבר 2022 חאן נורה כאשר הוביל שיירת מחאה לכיוון אסלאמאבאד. אחת מהספקולציות בדבר המניע לאירוע הייתה שחאן היה "פרוי-ישראלי" וביקש במהלך כהונתו לנרמל את יחסי פקיסטן לישראל. אף על פי שאין ראיה מוצקה לטענה זו, היא מדגימה את המורכבות ואולי את ההשלכות הצפויות למנהיג פקיסטני שיקבל החלטה כזאת. גם הצבא הפקיסטני, אשר ממלא תפקיד חשוב בפוליטיקה במדינה, הצהיר לאחר הסכמי אברהם שאינו מכיר בישראל וכי הוא תומך אך ורק בהקמת מדינה פלסטינית. השיח הציבורי באתרי החדשות וברשתות החברתיות על אודות היחסים עם ישראל, שגבר לאחר הסכמי אברהם, עודנו שלילי ברובו המוחלט, ולמרות זאת יש מי שטוען בפקיסטן שדווקא נורמליזציה עם ישראל עשויה להביא פתרון לסוגיה הפלסטינית. היא תקנה לפקיסטן מעמד חשוב כמתווכת בסכסוך ואף תסייע לה בהתמודדות עם המשבר הכלכלי שהיא מצויה בו (הרחבה על המשבר בהמשך).

**עוינותה המתמשכת של פקיסטן כלפי ישראל מהווה איום ביטחוני בשל יכולתה להעביר טכנולוגיות ויכולות גרעין למדינות אויב של ישראל, או לחלופין לאפשר יכולות כאלו למדינות כמו ערב הסעודית, מה שיוביל בתורו למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון.**

## החשיבות האסטרטגית של פקיסטן

פקיסטן ביצעה לראשונה ניסוי בנשק גרעיני בשנת 1998, ועד היום היא המדינה המוסלמית היחידה בעלת יכולת גרעין. עוינותה המתמשכת של פקיסטן כלפי ישראל מהווה איום ביטחוני בשל יכולתה להעביר טכנולוגיות ויכולות גרעין למדינות אויב של ישראל, או לחלופין לאפשר יכולות כאלו למדינות כמו ערב הסעודית, מה שיוביל בתורו למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון. מיקומה הגיאוגרפי של פקיסטן בחלק הדרומי של מרכז אסיה – בין איראן ממערב, אפגניסטן מצפון, הודו ממזרח והים הערבי מדרום – הופך אותה לטריטוריה בעלת חשיבות אסטרטגית לישראל ולבעלת בריתה החשובה ארצות הברית, ועל אחת כמה וכמה לאויבותיה של ישראל.

ראשית, הגבול המשותף עם איראן, שיש לה יחסים חמים עם אסלאמאבאד, הופך את פקיסטן למרחב פעולה נוח עבור טהראן המתקדמת לעבר יכולת גרעין צבאי, מה שיוצר איום ממשי על מדינת ישראל. שנית, נסיגת ארצות

למרות הקשר הקרוב בין שתי המדינות, בשנת 2015 החל להיווצר **חיכוך בין הצדדים**, לאחר שפקיסטן נמנעה מהצטרפות לקואליציה הערבית הלוחמת בתימן נגד החות'ים. בשנת 2019 **החיכוך עלה מדרגה** כאשר ערב הסעודית החליטה לאפשר להודו להצטרף כאורחת כבוד בפסגת ארגון OIC, הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי, שהתקיימה באיחוד האמירויות וכללה 57 מדינות. עוד באותה שנה הודו שינתה את חוקתה **והפכה את אזורי המחלוקת** בינה לבין פקיסטן – ג'אמו וקשמיר – לחלק אינטגרלי מהמדינה. מהלך זה, שלא לווה בעמידה של אחת ממדינות המפרץ הללו לצד פקיסטן, הוביל לזעם פקיסטני ולתחושת בגידה. בתגובה החליטה פקיסטן לנכס פסגה מדינית במלזיה בנושא מעמדה של קשמיר. רק טורקיה, מלזיה ואיראן תמכו במהלך, אולם לאחר לחץ סעודי כבד פקיסטן חזרה בה. הסיבה העיקרית לכך היא שמעבר להשפעה הדתית של ערב הסעודית על פקיסטן, האחרונה **תלויה בה כלכלית**, מה שמקשה עליה לנקוט צעדים חסרי תקדים בלי אישורה או תמיכתה. חתימת הסכמי אברהם בין ישראל לבחריין ואיחוד האמירויות ("**בתמיכה מבחוץ**" של ערב הסעודית) **הגבירה** את הלחץ על פקיסטן מצד המחנה הסוני הפרגמטי לפעול באופן דומה, מה גם שמובילת המחנה ערב הסעודית אט־אט מראה סימנים של התחממות יחסיה עם ירושלים ורואה בה בעלת חשיבות אסטרטגית. **בראיון** שהעניק בן סלמאן במארס 2022 ציין המנהיג כי הוא רואה בישראל בעלת ברית אופציונלית ולא אויבת, אם כי הדגיש כי הוא מקווה שהבעיה של ישראל עם הפלסטינים תיפתר. **האיום האיראני** היווה לאורך השנים את הבסיס להתקרבות השקטה בין ריאד לירושלים, כאשר הראשונה רואה בטהראן את האיום החמור ביותר עליה בעת הנוכחית. מעבר לכך, כחלק משאיפותיה של ריאד לגוון את הכלכלה מבוססת הנפט שלה, היא **רואה באומת ההיי־טק** שותפה חשובה לכך, בדומה **לאיחוד האמירויות ובחריין**. כבר היום מתבצעים עסקים בין ישראל לערב הסעודית, אם כי באמצעות תיווך של מדינות שלישיות. נוסף על ההתקרבות הישירה בין ריאד לירושלים, הצטרפותה של איחוד האמירויות, אחת מבעלות בריתה החשובות של פקיסטן, ל־I2U2 יחד עם הודו וישראל מדגימה כיצד מדינות המפרץ מהמחנה הסוני הפרגמטי רואות בישראל שותפה כלכלית־ביטחונית חשובה.

פקיסטן מתמודדת עם **משבר כלכלי עמוק** הכולל **חוב** של יותר משבעה מיליארד דולר לקרן המטבע הבינלאומי, אינפלציה גואה ונזק של יותר מ־10 מיליארד דולר **מן השיטפונות** שהכו במדינה באוגוסט 2022, ועל כן אינה יכולה להרשות לעצמה לאבד את התמיכה

בד בבד, **באוקטובר 2021** החליטו ישראל והודו יחד עם איחוד האמירויות הערביות וארצות הברית על הקמת השותפות I2U2, שמטרתה שיתוף פעולה בתחום הגיאורכלכלי במזרח התיכון ובאסיה. מחד גיסא, השותפות קמה על רקע התחזקות סין במזרח התיכון ובאסיה, כפי שראינו בפרויקט 'החגורה והדרך' בפקיסטן, ומאידך גיסא היא נועדה לחזק את הקשרים הדיפלומטיים, הכלכליים והצבאיים בין מדינות ה־I2U2. ההתקרבות בין ישראל להודו **מדאיגה** מאוד את פקיסטן, כפי שכבר העיד נשיאה לשעבר מושארף. ככל ששיתוף הפעולה בין המדינות יתהדק, בעיקר בתחום הביטחוני, כך יגבר הלחץ על פקיסטן לנסות לצמצם אותו.

## יחסי פקיסטן עם מדינות המפרץ הערביות ועם ארצות הברית

### מדינות המפרץ הערביות

אחת מבעלות הברית הקרובות של פקיסטן הסונית היא מטבע הדברים ערב הסעודית, מי שרואה עצמה מנהיגת העולם הסוני ושומרת המקומות הקדושים לאסלאם. ערב הסעודית מובילה את המחנה הסוני "**הפרגמטי**", שכולל בראש ובראשונה את מדינות המפרץ בחריין ואיחוד האמירויות הערביות ועומאן, לצד מצרים, ירדן ומרוקו. במרוצת השנים ערב הסעודית סיפקה לפקיסטן **תמיכה כלכלית** – בין סיוע כספי, מקורות אנרגיה, **סיוע בהגעה לנשק גרעיני**, ובין במתן עבודה לעובדים פקיסטנים. באוקטובר 2021 **הבטיחה ערב הסעודית** סכום של 4.2 מיליארד דולר לסיוע במשבר הכלכלי בפקיסטן, ובאוגוסט 2022 הוסיפה עוד שלושה מיליארד דולר. יחד עם התמיכה המתמשכת חדרו מאפיינים סעודיים לתוך החברה הפקיסטנית, למשל אסלאמיזציה במאפיינים והאבאים שפקיסטן חוותה בשנות ה־80, ומתוך כך עלייתן של תנועות ג'אד מקומיות. ערב הסעודית רואה בפקיסטן שותפה אסטרטגית שתסייע לה באמצעות יכולתה הגרעינית בעת הצורך, בפרט בתרחיש של **איראן גרעינית**. ב־5 בינואר 2023, רק כשישה שבועות לאחר שהתמנה אסים מוניר לרמטכ"ל הצבא הפקיסטני (מהדמויות החזקות במדינה), הוא טס לריאד **לדון בשיתוף הפעולה הביטחוני** והצבאי בין המדינות. סבב הפגישות של אסים, שכלל בין היתר את שליט ערב הסעודית בפועל מוחמד בן סלמאן, מצביע על ההדדיות הקיימת בין המדינות, לצד החשיבות האסטרטגית שהן רואות זו בזו. פקיסטן מחפשת את התמיכה הכלכלית של ערב הסעודית ומנגד היא יכולה להציע לה סיוע בפן הביטחוני־צבאי, כמו העברת טכנולוגיה להעשרת אורניום, ייצור טילים סיניים או פריסה של כוחות בערב הסעודית.

2021 ל-8.89 מיליארד דולר, כאשר היצוא מארצות הברית לפקיסטן עלה ב־24 אחוזים והיצוא מפקיסטן לארצות הברית עלה ב־35 אחוזים ביחס ל־2020. נכון למועד כתיבת שורות אלו לא ניתן להצביע על קשר ישיר ליחסי פקיסטן-ארצות הברית, אם כי ההתקרבות בין אסלאמאבאד לבעלת בריתה החזקה ביותר של ירושלים יוצרת תשתית לשיתוף פעולה כלכלי-ביטחוני עתידי בין ישראל לפקיסטן, גם אם יתבצע בצורה עקיפה או חסויה.

### הסוגיה האיראנית-שיעית

על אף ההשפעה הסעודית והאמריקאית בפקיסטן, אסלאמאבאד מנהלת קשרים קרובים גם עם טהראן. איראן מעניקה לפקיסטן תמיכה בלתי מתפשרת **במאבק עם הודו** על ג'אמו וקשמיר, אשר מבוססת על התפיסה הפאן-אסלאמית המשותפת. נוסף על כך, מאז המהפכה האסלאמית של 1979 איראן רואה עצמה כמפיצת המהפכה האסלאמית ומגינת כל השיעים בעולם, לרבות 10–15 אחוזים מתושבי פקיסטן **השיעים**. עובדה זו מהווה מכשול מרכזי בנרמול היחסים עם ישראל, מכיוון שאיראן עשויה **להשתמש בשיעים בפקיסטן** על מנת להתנגד להחלטה כזו בצורה אלימה ואף לערער את הסדר הציבורי במדינה.

הקשר האיראני-פקיסטני מתאפיין בפרגמטיות רבה, שיוצרת הזדמנויות כלכליות לשתי המדינות. לפי נתוני האתר הרשמי של ממשלת פקיסטן היקף **הסחר** השנתי בין המדינות עומד על 392 מיליון דולר (נכון ל־2021), המבוסס על אורז, בשר, נייר וקרטון, כימיקלים, טקסטיל, פירות וירקות. עם זאת, **פרויקט** נוסף בהיקף של 7.5 מיליארד דולר של בניית צינור נפט בין איראן לפקיסטן הופסק ב־2019 בשל סנקציות אמריקאיות על טהראן. **אם ישתנו הנסיבות** ויבשילו התנאים לחידוש הפרויקט, יהיה בכך כדי להקל על הכלכלה הפקיסטנית ולחזק את קשרי אסלאמאבאד-טהראן. לצד זאת, **שיתוף הפעולה הביטחוני** בין פקיסטן לאיראן התחזק עם הנסיגה האמריקאית מאפגניסטן, לנוכח עלייתה של 'המדינה האסלאמית' המהווה איום על שתי המדינות. איראן מצידה מבקשת לטשטש את הקשר של שכנתה פקיסטן עם אויבותיה מהמחנה הסוני הפרגמטי, והיא רואה בה בעלת ברית אסטרטגית חשובה. המתח הזה בין שתי המעצמות האזוריות, איראן וערב הסעודית, על נאמנותה של פקיסטן משפיע גם על יחסה כלפי ישראל. ככל שפקיסטן תחזק את קשריה עם איראן, כך יפחת הסיכוי להתחממות היחסים בין ירושלים לאסלאמאבאד. לעומת זאת, ככל שערב הסעודית תלחץ

הכלכלית-מדינית שהיא זוכה לה ממדינות המפרץ הסוניות. על אף **האכזבה** לעיתים מהמדיניות שלהן יהיה עליה להתגמש בעמדותיה, גם כלפי ישראל. ראיה לכך כבר ניתן היה לראות לחופי הים השחור בין יוני ליולי 2021. **תרגיל 'רוח הים'** הבינלאומי בהובלת הצי השישי של חיל הים האמריקאי **איגד** מספר רב של צבאות מהמזרח התיכון ומחוצה לו, ביניהם צה"ל, הצבא הפקיסטני והצבא הסעודי. במסגרת התרגיל דווח כי ספינה פקיסטנית עגנה בסמוך למים הטריטוריאליים של ישראל. השתתפותה של ישראל בתרגיל צבאי לצד פקיסטן אינה דבר של מה בכך, בייחוד לאור השותפות הצבאית בין ישראל להודו. התרגיל אינו מרמז, ככל הנראה, על נורמליזציה קרבה בין פקיסטן לישראל, אך הוא מדגים כיצד פקיסטן מתאימה עצמה לאינטרס הסעודי גם כשמדובר בישראל.

### ארצות הברית

יחסיה של בעלת בריתה החזקה ביותר של ישראל, ארצות הברית, עם פקיסטן התהדקו בשנים האחרונות, לאור מספר אירועים ותהליכים שהגבירו את התלות של אסלאמאבאד בושינגטון, ומנגד הגבירו את האינטרס של וושינגטון באסלאמאבאד. לאחר **הנסיגה האמריקאית מאפגניסטן** באוגוסט 2021 ארצות הברית איבדה את האחיזה האסטרטגית שלה באזור, מה שפתח צוהר לעלייתם של מספר ארגוני טרור באפגניסטן, אשר פועלים גם בפקיסטן **ומאיימים לפגוע** במערב ובארצות הברית. חוץ מ'המדינה האסלאמית' (ISIS) שעלתה לכותרות **בפיגוע ההתאבדות** הראוותני בשדה התעופה בקאבול באוגוסט 2021, גם תנועת **הטאליבאן הפקיסטני** (TTP), האחות של הטאליבאן האפגני, מגבירה את פעילותה ופוגעת באינטרסים מדינתיים בפקיסטן. מעבר לשיתוף הפעולה הנקודתי בין המדינות בחיסולו של א־זואהירי, ניכר שארצות הברית ופקיסטן מבקשות להרחיב את שיתוף הפעולה **הביטחוני** ביניהן. רק בספטמבר האחרון נתנה וושינגטון אור ירוק **למכירת** מטוסי F-16 לפקיסטן, בעסקה שמוערכת ב־450 מיליון דולר.

מעבר לאינטרס הביטחוני, ארצות הברית רואה בפקיסטן **נקודה אסטרטגית** במלחמה מול סין על השפעה אזורית, ועל כן דואגת לתמוך בפקיסטן גם מבחינה כלכלית והומניטרית. במהלך מגפת הקורונה ארצות הברית **תרמה** לפקיסטן כמעט 80 מיליון דולר וכ־80 מיליון מנות חיסון. אחרי השיטפונות העזים שהכו את פקיסטן אשתקד, ארצות הברית **שלחה** רכבת אווירית הומניטרית לפקיסטן. מעבר לכך, **שיתוף הפעולה הכלכלי** מתבטא גם בנתוני הסחר בין המדינות, שהגיע בשנת

היחסים בין ערב הסעודית לישראל יכול בהחלט להתברר כזרז להתקדמות בנרמול היחסים עם פקיסטן, ואולי אפילו כחלק ממעטפת רחבה יותר של הסכמי אברהם. אי לכך מוצעות לישראל שתי המלצות למדיניות שיוכלו לקדם את הנורמליזציה בין המדינות בטווח הרחוק.

### על אף חתימת הסכמי אברהם ב-2020 בין ישראל למדינות מוסלמיות שונות, קיימים מספר מכשולים מרכזיים אשר מונעים מישראל ופקיסטן לנרמל את יחסיהן.

#### המלצות למדיניות

- **לפעול מאחורי הקלעים** – זמן רב לפני שהחל השיח סביב הסכמי אברהם, ישראל קיימה יחסים לא־רשמיים שונים עם מדינות שאיתן לא ניהלה יחסים דיפלומטיים גלויים. מצד אחד, מערכת היחסים החשאית אפשרה למדינות לשמור על מדיניות החוץ שלהן תוך הצגת עמדות אנטי־ישראליות. מצד שני, אותן מדינות שכוננו יחסים חשאיים עם ישראל הרוויחו משיתופי פעולה בתחומים שונים. מבחינת ישראל יחסים חשאיים היוו ומהווים בסיס ליחסים דיפלומטיים גלויים בהמשך.<sup>2</sup> במילים אחרות, הנחת תשתית כלכלית, ביטחונית ודיפלומטית ללא התחייבות מדינית יוצרת תשתית ושפה משותפת בין ישראל למדינות שעמן אין לה הסכמי שלום. למשל, ב־2009 **דיווח** מקור דיפלומטי לא ידוע לעיתון סאנד"י טיימס כי ערב הסעודית הסכימה בצורה מרומזת שמטוסים ישראליים יטוסו מעל המרחב האווירי שלה במסגרת משימה שתשרת את האינטרסים המשותפים, כלומר תקיפה באיראן. עוד דווח כי במשך 25 השנים שקדמו להסכם הנורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות, האחרונה **לא הגבילה** ולא פיקחה בפועל על המסחר עם ישראל, קיימה פגישות עם בכירים בנושאים ביטחוני־כלכלי ואף אפשרה את נוכחותה של **נציגות** ישראלית לא־רשמית בשטחה. כאמור, פקיסטן נמצאת כיום במצב כלכלי־ביטחוני קשה. לכן על ישראל להגביר את המגעים החשאיים עימה תוך התמקדות במתן יעוץ והדרכה בתחום הלוחמה בטרור ובסיוע הומניטרי וכלכלי, בצורה עקיפה ושקטה ואף דרך הערוצים הסעודיים **המתהווים**.
- **ללמוד לציץ באורדו** – בשנה האחרונה **פרסמו** גדי חיטמן ומוטי צווילינג מחקר שבחן 150 חשבונות טוויטר של מנהיגים ומשפיעי דעת קהל במדינות המפרץ בשנים 2017–2018 בהתייחסות לנורמליזציה עם ישראל. המחקר מצא כי רק רבע מכלל החשבונות הביעו תמיכה בהסכם בישראל, ובאופן מפתיע רוב

על פקיסטן להתנגד לתוכנית הגרעין האיראנית, כך הקשר האסטרטגי העקיף בין ישראל לפקיסטן יתחזק.

#### סיכום ומסקנות

על אף חתימת הסכמי אברהם ב־2020 בין ישראל למדינות מוסלמיות שונות, קיימים מספר מכשולים מרכזיים אשר מונעים מישראל ופקיסטן לנרמל את יחסיהן. ראשית, מאז הקמתה רואה פקיסטן את סוגיית הליבה האידיאולוגית שלה, המאבק עם הודו על מדינת ג'אמו וקשמיר, כקשורה למאבק הישראלי־פלסטיני. שנית, הרדיקליות האסלאמית־סונית הנוכחת בפקיסטן מאז סוף שנות ה־70, לצד הקשר של פקיסטן עם איראן ובתוך כך עם המיעוט השיעי במדינה, מקשה על מנהיגיה לקבל החלטה נחרצת לנרמול היחסים עם ישראל. החלטה כזו עלולה להביא לפגיעה ביחסי פקיסטן עם איראן ואף עשויה לגרור תגובה מצד אזרחיה השיעים. מנגד, הסכמי אברהם יצרו שיח מחודש בפקיסטן סביב נרמול היחסים בין המדינות, אם כי שיח שלילי ברובו, שהתאפיין בין היתר במשלחות מתוקשרות של פקיסטנים המתגוררים מחוץ למדינתם שביקרו בישראל, ביוזמות של ארגונים לא־ממשלתיים ובהתבטאויות של מנהיגים, אנשי דת ותקשורת. זאת ועוד, הידוק הקשרים הכלכליים־ביטחוניים הרשמיים והלא־רשמיים מאז חתימת הסכמי אברהם בין ישראל למדינות המפרץ מהמחנה הסוני המתון, שפקיסטן רואה בהן בעלות ברית אסטרטגיות ותלויה בהן כלכלית, מאלץ את אסלאמאבאד לפעול לעיתים בשותפות עקיפה עם ישראל, בעיקר בפן הביטחוני וייתכן שבהמשך גם בפן הכלכלי. יתר על כן, יחסיה של פקיסטן עם בעלת בריתה הקרובה ביותר של ישראל, ארצות הברית, שהתחזקו בשנים האחרונות, עשויים להיות בסיס ליצירת קשרים כלכליים־חברתיים ומדיניים בין פקיסטן לישראל בעתיד. לאור הסוגיות שנדונו במאמר, סביר להניח שבטווח הקרוב פקיסטן לא תכונן יחסים דיפלומטיים גלויים עם ישראל. ככל הנראה, הפגיעה באינטרסים של פקיסטן עלולה להיות גדולה יותר מן הרווח מנרמול היחסים בעת הזו. ניתן להניח אפוא כי יחסי פקיסטן־ישראל ימשיכו להתנהל במתכונת חשאית תוך שירות האינטרסים האסטרטגיים המשותפים. לעומת זאת, טיפוח הקשרים בין אנשים (People-to-People) והגברת השיח הפנים־פקיסטני בנושא, לצד התרחבות קשרים לא־רשמיים בין המדינות, עשויים להביא את שתי המדינות להתקרבות דיפלומטית בטווח הרחוק. זאת ועוד, התקרבות ביחסי ישראל וערב הסעודית יכולה להכשיר צעדים דומים ביחסי ישראל־פקיסטן והתיישרותה של אסלאמאבאד עם המחנה הסוני הפרגמטי בטווח הארוך, כשנרמול

עזו גדי רז הוא חוקר בנושא אפגניסטן-פקיסטן, בדגש על טרור וגיאופוליטיקה, וכן חוקר מודיעין פיננסי. עדו התמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי INSS בתוכנית 'טרור ומלחמה בעצימות נמוכה' בדסק אסיה ובדסק פיגועי התאבדות. לצד זאת התמחה בלימודי הגירה בדרום אסיה ב-OP North South University (הודו) וב-North South University (בנגלדש), וכיום הוא סטודנט בשנה השלישית לערבית וללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן.  
[idoraz96@gmail.com](mailto:idoraz96@gmail.com)

החשבונות הללו הם של משתמשים מקטר ומערב הסעודית. חתימת הסכמי אברהם כשנתיים לאחר מכן מאפשרת לנו להניח כי השיח ברשתות החברתיות, גם אם הוא ברובו שלילי, מגביר את השיח הציבורי בסופו של דבר, כפי שראינו בעקבות ביקור המשלחות הפקיסטניות האחרונות בישראל. טוב תעשה ישראל אם תגביר את השיח ברשתות החברתיות ובערוצי התקשורת בדבר הסכם נורמליזציה עם פקיסטן. נוסף על כך, פתיחת חשבונות באורדו – השפה הרשמית בפקיסטן – תגביר את הסקרנות הפקיסטנית כלפי ישראל ותספק פלטפורמה לתכנים פרו-ישראליים שהפקיסטניים צורכים. בד בבד, על ישראל לתמוך ביוזמות של ארגונים פרטיים ופעילים שעוסקים בהרחבת היריעה של הסכמי אברהם, כמו ארגון Sharaka.

## הערות

- 1 ראו מאמר נרחב שנכתב בנושא: Yegar, M. (2007). Pakistan and Israel. *Jewish Political Studies Review*, 19(3-4), 125-141.
- 2 להרחבה בנושא יחסיה החסויים של ישראל עם מדינות מוסלמיות ראו: פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה בציבור**. עם עובד.